

ANTIKA EHF 2021

Garðskagi

Fornleifaskráning vegna deiliskipulags

Rúna K. Tetzschner og Ragnheiður Traustadóttir

Mynd 1 Fornleifaskráningarsvæðið á Garðskaga.

Forsíðumynd: Gamli Garðskagavitinn byggður 1897

Ritstjóri: Ragnheiður Traustadóttir

Uppsetning: Ragnheiður Traustadóttir

Kortagerð: Ragnheiður Traustadóttir

www.antikva.is

Útgefandi: Antikva ehf

ISBN númer: 978-9935-525-04-8

Ljósmyndir í ritinu eru teknar af höfundum nema að annað sé tekið fram

© Ragnheiður Traustadóttir og Rúna K. Tetzschner

Efnisyfirlit

Efnisyfirlit	3
Myndaskrá	5
Inngangur	7
Fornleifaskráningar og skráningarsvæðið	8
Skráningarsvæðið	9
Tilgangur fornleifaskráningar	10
Fornleifaskráning og aðferðir	14
Jarðarnúmer	15
Tegund, hlutverk og heiti	15
Staðsetning	15
Staðhættir og lýsing	16
Hættumat	16
Mótvægisaðgerðir	16
Fornleifar á svæðinu	17
Garðskagi	17
Garðskagi [1928] bæjarstæði, ójöfnur	19
Kálgarður [1921] garður og túngarður [1927] garðlag	21
Útihús [1925] og [1923] heimild	22
Kálgarðar [1936-1937] heimild	23
Túngirðing [1942], girðing við Kúamóa [1944] og kálgarðar [1945-1943] heimild	23

Rafstöð [1930] heimild	24
Húsgrunnur [1922] útihús	25
Túngarður [1929] garðlag og óþekkt mannvirki? [1920] ójöfnur	25
Óþekkt mannvirki [1932] ójöfnur eða tóft	26
Akurreinar [1941-1933-1934] akur	26
Garðskagaviti [1946] og stétt [1935] viti, stétt og varða [1940] heimild	30
Gata [1938] leið	33
Túngarður [1939] garðlag	34
Girðing [1924] girðingarstæði	36
Garðskagaflatir [1260] heimild um flugvöll	36
Samantekt og niðurstöður	39
Heimildir	42
Árnastofnun – Örnefnasafn	43

Myndaskrá

Mynd 1 Fornleifaskráningarsvæðið á Garðskaga.....	2
Mynd 2 Skráningarsvæði er innan rauðu línunnar.	8
Mynd 3 Skjáskot af landfræðilega skráningargrunninum fyrir fornleifaskráningu í Garði.	9
Mynd 4 Skráningarform í Reykjanes grunninum sem fylgir stöðlum Minjastofnunar Íslands.	14
Mynd 5 Innan skipulagssvæðisins er að finna bæjarstæði, garðlög, akurreinar o.fl.	17
Mynd 6 Gamla bæjarstæðið vestan við vitavarðarhús sem var byggt 1933.....	18
Mynd 7 Bæjarstæði og fornleifar. Stór hluti minjanna hafa horfið vegna framkvæmda.	19
Mynd 8 Ójöfnur í túninu þar sem gamli bærinn [1928] stóð.	20
Mynd 9 Leifar kálgarðs [1921] vestan bæjarstæðis.	21
Mynd 10 Horft yfir ójöfnur [1928] í sverði sunnan við vitavarðarhúsið. Bæjarstæðið var vestan þess (t.v.). Útihúsin hafa verið þar sem bílastæðið er (t.h.).	22
Mynd 11 Túnakort Garðskagavita frá árinu 1919	23
Mynd 12 Sökkull frá útihúsi [1922]?	24
Mynd 13 Leifar garðlags [1929] sem hefur verið sléttað í tún. Austan þess (t.h.) eru ójöfnur [1920] í túni.	25
Mynd 14 Leynist þarna hústóft [1932] undir sverði?.....	26
Mynd 15 Uppdráttur Brynjúlfs Jónssonar af sáðreitum árið 1902.....	28
Mynd 16 Gamli Garðskagavitinn byggður 1897.....	30
Mynd 17 Hoft norður eftir götu [1938]	33
Mynd 18 Horft suðvestur eftir fornum túngarði [1939].	34

Mynd 19 Horft norður eftir girðingarstæði [1924].....	35
Mynd 20 Skagaflugvöllur nóvember 1945.....	36
Mynd 21 Horft norður yfir svæðið þar sem flugvöllurinn var.	38

Inngangur

Að beiðni Helgu Bragadóttur, arkitekts hjá Kanon Arkitekta, fyrir hönd Jóns Ben Einarssonar, sviðsstjóra skipulags- og umhverfissviðs Suðurnesjabæjar, tók Ragnheiður Traustadóttir, fyrir hönd Antikvu ehf., að sér fornleifaskráningu vegna deiliskipulags á Garðskaga.

Fornleifaskráningin var unnin vegna deiliskipulagsviðbótar og breytingar á aðalskipulagi.

Fyrirhugaðar breytingar fela í sér lagningu göngustíga og leiksvæða norðan Skagabrautar og að koma á upp bílastæði fyrir rútur, tjaldstæði og heilsulind á svæðinu sunnan Skagabrautar. Flestar minjar eru norðan við Skagabraut og þar er í deiliskipulaginu gert ráð fyrir að göngustígar verði lagðir þvert yfir hið gamla bæjarstæði Garðaskaga. Aðrar þekktar minjar eru meðal annars garðlög og fornar akurreinar. Nú þegar er tjaldstæði og leiksvæði þar sem áður voru akurreinar og nýtt leiksvæði fyrir börn hefur auk þess verið skipulagt innan um þær sunnan við byggðasafnið. Sunnan Skagabrautar fundust fáar minjar en skráður var flugvöllur sem vitað er að var á svæðinu, girðingarstæði sem liggur suður um mitt svæðið og forn garður. Allar minjar voru mældar upp.

Skráningin fól í sér athugun á fyrri skráningum, heimildasöfnun, vettvangsskráningu og úrvinnslu, mat á minjum innan skipulagssvæðisins, svo sem hættumat, og skýrslu- og kortagerð. Við fornleifaskráninguna var farið eftir stöðlum Minjastofnunar Íslands.

Skýrsluhöfundar sáu um vettvangsvinnu, heimildavinnu og skýrsluskrif.

Með skýrslunni fylgja skrár og stafrænn hnitagrunnur.

Mynd 2 Skráningarsvæði er innan rauðu línunnar.

Fornleifaskráningar og skráningarsvæðið

Fornleifastofnun Íslands annaðist fyrst fornleifaskráningu fyrir aðalskipulag í sveitarfélaginu Garði á Reykjanesi árið 2008 og skráði síðan fornleifar fyrir deiluskipulag á reit í landi Útskála í Garði árið 2017.¹ Fornleifastofnun annaðist einnig deiliskráningu á svæðinu sem nefnt er Útgarður í Garði árið 2019 áður en það var gert að verndarsvæði í byggð. Útgarður nær yfir Útskála og vestur að Skagatá, norðan Skagabrautar.² Sama ár fór einnig fram

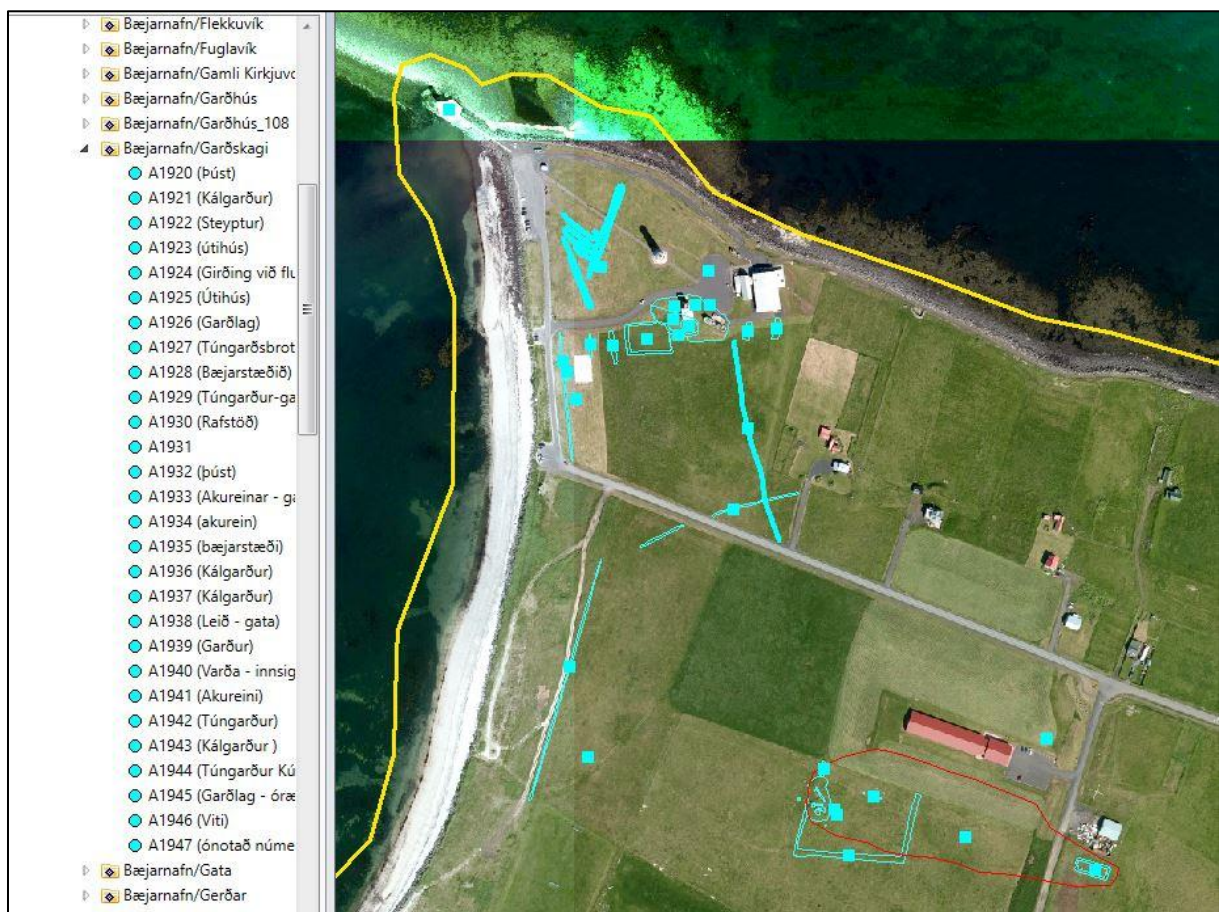
¹ Birna Lárusdóttir og Ágústa Edwald, *Fornleifaskráning í Sveitarfélaginu Garði I: Fornleifar frá Rafnkelsstöðum að Útskálum (auk hjáleigna)*; Birna Lárusdóttir, *Garður á Reykjanesi: Fornleifaskráning vegna deiliskipulags*.

² Ágústa Edwald, Ásta Hermannsdóttir, Birna Lárusdóttir o.fl., *Fornleifaskráning í Garði á Reykjanesi: Verndarsvæði í byggð*.

skráning á herminjum á landsvæði Garðs og Sandgerðis á vegum Antikvu ehf. og önnuðust Eiríkur Hermannsson og Ragnheiður Traustadóttir þá skráningu.³

Fyrri skráningar eru nýttar eftir því sem hæfir í skýrslunni sem hér fer á eftir og er stuðst við bæði skráningu Fornleifastofnunar frá árinu 2019 og skráningu herminja sama ár. Farið er eftir stöðlum Minjastofnunar Íslands og allar minjar mældar upp.

Skráningarsvæðið

Mynd 3 Skjásýning af landfræðilega skráningargrunninum fyrir fornleifaskráningu í Garði.

Skráningarsvæðið nær yfir Garðskaga norðan og sunnan Skagabrautar og afmarkast af sjónum að norðan og vestan. Tveir vitar eru nyrst á Skaganum, sá eldri yst á Skagatánni en sá yngri

³ Eiríkur Hermannsson og Ragnheiður Traustadóttir, *Skráning stríðsminja á Suðurnesjum*.

nokkru innar ásamt vitavarðarhúsi þar sem enginn býr lengur. Þarna er tjaldstæði, leiksvæði, bílastæði, veitingastaður og Byggðasafn Gerðahrepps sem hefur verið komið fyrir í útihúsum sem áður fylgdu búskap vitavarðarins á Garðskaga. Austan megin eru mörk skráningarsvæðisins rétt austan við Byggðasafnið en vestan við Hólavelli, Skagabraut 86. Flestar minjar eru á svæðinu norðan Skagabrautar en að miklu leyti hefur þó verið sléttað úr þeim í tún þannig að þær eru ógreinilegar. Á svæðinu sunnan við Byggðasafnið, næst Hólavöllum er óræktargróður, aðallega hávaxið gras, njóli og fíflar. Sunnan Skagabrautar er óbyggt en sléttað land, vaxið grasi og arfagróðri. Gamlir vegarslóðar liggja suður um þetta svæði vestanvert en syðst á svæðinu austanverðu er fótoltavöllur.

Tilgangur fornleifaskráningar

Samkvæmt 4. mgr. 3. gr. laga um menningarminjar nr. 80/2012 (mml.), sem tóku við af þjóðminjalögum nr. 107/2001 1. janúar 2013, njóta fornleifar friðunar og eru þannig verndaðar gegn hvers kyns raski.

Í 3. mgr. 3. gr. mml. eru fornleifar skilgreindar með svofelldum hætti:

„Fornleifar teljast hvers kyns mannvistarleifar, á landi, í jörðu, í jökli, sjó eða vatni, sem menn hafa gert eða mannaverk eru á og eru 100 ára og eldri, svo sem:

- a. búsetulandslag, skráðgarðar og kirkjugarðar, byggðaleifar, bæjarstæði og bæjarleifar ásamt tilheyrandi leifum mannvirkja og öskuhauga, húsaleifar hvers kyns, svo sem leifar kirkna, bæn húsa, klaustra, þingstaða og búða, leifar af verbúðum, naustum og verslunarstöðum og byggðaleifar í hellum og skútum,
- b. vinnustaðir þar sem aflað var fanga, svo sem leifar af seljum, verstöðvum, bólum, mógröfum, kolagröfum og rauðablæstri,
- c. tún- og akurgerði, leifar rétta, áveitumannvirki og aðrar ræktunarminjar, svo og leifar eftir veiðar til sjávar og sveita,

- d. vegir og götur, leifar af stíflum, leifar af brúm og öðrum samgöngumannvirkjum, vöð, varir, leifar hafnarmannvirkja og bátalægi, slippir, ferjustaðir, kláfar, vörður og önnur vega- og siglingamerki ásamt kennileitum þeirra,
- e. virki og skansar og leifar af öðrum varnarmannvirkjum,
- f. þingstaðir, meintir hörgar, hof og vé, brunnar, uppsprettur, álagablettir og aðrir staðir og kennileiti sem tengjast siðum, venjum, þjóðtrú eða þjóðsagnahefð,
- g. áletranir, myndir eða önnur verksummerki af manna völdum í hellum eða skútum, á klettum, klöppum eða jarðföstum steinum og minningarmörk í kirkjugörðum,
- h. haugar, dysjar og aðrir greftrunarstaðir úr heiðnum eða kristnum sið,
- i. skipsflök eða hlutar þeirra.“

Í 21. gr. mml. er kveðið á um verndun fornleifa:

„Fornleifum, sbr. 3. mgr. 3. gr., jafnt þeim sem eru friðlýstar sem þjóðminjar og þeim sem njóta friðunar í krafti aldurs, má enginn, hvorki landeigandi, ábúandi, framkvæmdaraðili né nokkur annar, spilla, granda eða breyta, hylja, laga, aflaga eða flytja úr stað nema með leyfi Minjastofnunar Íslands.

Eigendur og ábúendur jarða skulu hlúa að fornleifum á landareignum sínum og viðhalda umhverfi þeirra eftir því sem sanngjarnt getur talist. Minjastofnun Íslands er skylt að veita ráðgjöf og leiðbeiningar í því sambandi.

Minjastofnun Íslands gerir nauðsynlegar ráðstafanir til verndar fornleifum, viðhalds eða endurbóta, en áður skal gera landeiganda eða ábúanda viðvart um þær. Ef nauðsyn krefur lætur Minjastofnun Íslands rannsaka fornleifar með uppgreftri eða á annan hátt.“

Friðhelgi fornleifa er ekki háð því að þær séu þekktar eða hafi verið skráðar. Ef áður óþekktar fornleifar finnast ber að tilkynna það Minjastofnun Íslands, sbr. 38. gr. mml., og án tafar skv. 1. mgr. 23. gr. megi ætla að þær séu í hættu.

Eitt af markmiðum fornleifaskráningar er að sporna við því að minjar verði fyrir skemmdum af gáleysi eða að nauðsynjalausu. Fornleifaskráning kemur að notum í minjavörslu þegar ákvarðanir eru teknar um aðgerðir til verndar einstökum minjastöðum eða minjasvæðum. Auk þess kemur hún að gagni í rannsóknum og kynningum. Í þessu tilviki, þar sem unnið er að deiliskipulagi á útvistarsvæði, verða til möguleikar á að kynna og nýta minjar á svæðinu.

Ekki er það síður hagur þeirra sem stýra hvers konar framkvæmdum að eiga aðgang að yfirliti um fornleifar á tilteknu svæði. Segja má að við það vinnist tvennt. Unnt verður að taka tillit til minjanna við skipulagsvinnu og nýta þær til að varðveita sögu staðarins í landslaginu. Einnig má minnka stórlega líkur á að framkvæmdaraðilar rekist í miðjum klíðum á fornleifar sem þeir gerðu sér ekki grein fyrir að gætu verið fyrir hendi en reynist svo nauðsynlegt að rannsaka með tilheyrandi kostnaði og töfum á framkvæmdum.

Björgunaruppgröftur, sem er unninn vegna framkvæmda og undir þrýstingi frá framkvæmdaraðilum, er heldur ekki æskilegur frá sjónarmiði fornleifafræðinnar. Fornleifaskráning sameinar þess vegna hagsmuni fræðigreinarinnar og þeirra sem standa að framkvæmdum.

Skráning fornleifa, húsa og mannvirkja skal skv. 16. gr. mml. fara fram áður en gengið er frá aðalskipulagi eða deiliskipulagi. Áður en deiliskipulag er afgreitt eða leyfi til framkvæmda eða rannsókna er gefið út skal skráning ætíð fara fram á vettvangi.

Skulu skipulagsyfirvöld hafa samráð við Minjastofnun Íslands um tilhögun skráningar eða endurskoðun á fyrri fornleifa-, húsa- og mannvirkjaskrárm með hliðsjón af fyrirhuguðum breytingum á skipulagi. Óheimilt er að veita leyfi til framkvæmda án undanfarandi fornleifa-, húsa- og mannvirkjaskráningar. Þegar sérstaklega stendur á getur Minjastofnun Íslands veitt undanþágu fyrir framkvæmdum með tilteknum skilyrðum.

Skipulagsyfirvöld skulu tilkynna Minjastofnun Íslands um gerð skipulagsáætlana og verulegar breytingar á þeim og um gerð skýrslna um mat á umhverfisáhrifum.

Almennt er æskilegt að framkvæmdum sé beint frá minjastöðum en sé þess enginn kostur ber að tilkynna Minjastofnun Íslands um framkvæmdirnar með sannanlegum hætti með minnst fjögurra vikna fyrirvara eins og segir í 23. gr. mml. Enn fremur segir að Minjastofnun Íslands

ákveði að undangenginni vettvangsskönnun hvort frekari rannsóknar sé þörf, hvort gera skuli tillögu um friðlýsingu eða hvort fornleifarnar megi víkja og þá með hvaða skilmálum.

Óheimilt er að veita leyfi til framkvæmda fyrr en ákvörðun Minjastofnunar Íslands liggur fyrir.

Í 2. mgr. 28. gr. mml. segir að framkvæmdaraðili greiði kostnað við þær rannsóknir á fornleifum sem Minjastofnun Íslands ákveður að séu nauðsynlegar vegna fyrirhugaðra framkvæmda. Við allar umfangsmiklar framkvæmdir skal sá sem fyrir þeim stendur bera kostnað af nauðsynlegum rannsóknum og vettvangsskráningu fornleifa.

1935, bæjarstæði, Arkeologískt objekt

Attribute	Value
Name	bæjarstæði
Class	Arkeologískt objekt
Sérheiti	Garðskagi
Bæjarnafn	Garðskagi
Sveitarfelag	Suðurnesjarbær
Svæði	Garðskagi
Flokkun	Búsetuminjar
Tegund	Bæjarstæði
Leið	
Lengd	65 meter
Breidd	35 meter
Hæð	0,20 metrar
Athugasemd	Hluti af bæjarstæðinu, er undir malbiki og húsi
Túnakort	Túnakort 1919
Heimild	
Aldur	1850-1950
Aldur fra	1870
Aldur til	1950
Mæling	Uppmæling
Dagur	03.08.2021
Horfin	Já
Hættumat	Mikil hætta
Hættuorsök	Vegna framkvæmda
Ástand	Ekki sést til fornleifa
Skráning	RT-RKT
Deiliskipul	Garðskagi deiliskipulag
Minjagildi	Mikið
Fridad	Já
Friðlýst	Nei
Umhverfi	Er undir túninu, malbiki og byggingu
Groður	Gras og malbik
Hlutverk	Byli

Mynd 4 Skráningarform í Reykjanes grunninum sem fylgir stöðlum Minjastofnunar Íslands.

Fornleifaskráning og aðferðir

Við fornleifaskráninguna voru fornleifar flokkaðar undir jörðina Garðskaga. Fjallað er um hvern minjastað fyrir sig. Ljósmyndir voru teknar og gerð kort, auk þess sem minjarnar voru hnittsettar og færðar inn á loftljósmynd frá Loftmyndum ehf.

Jarðarnúmer

Minjar eru auðkenndar með númeri og sérheiti þeirra ef við á, til dæmis „Garðskagi [1928]“ og hlutverki þeirra, til dæmis „kálgarður [1921]“, síðan er tegund nefnd á eftir númeri til frekari skýringar. Ef stendur *heimild* á eftir númeri þá hafa ekki fundist fornleifar á vettvangi. Fyrsta númer innan hornklofa er númer skráningarinnar í landfræðilega gagnagrunni Garðs yfir fornleifar, örnefni og sögulegar minjar. Eldri skráningarnúmer ef þau er til eru sett neðan máls.

Tegund, hlutverk og heiti

Tegund og hlutverki minja er eins og venjan er um fornleifaskráningar lýst í fáum orðum, þ.e. hvort um sé að ræða tóftir bæja eða útihúsa, götu, túngarð og þar fram eftir götunum.

Stundum sér fornra minja ekki stað í landslaginu þótt þeirra sé getið í heimildum og kunna margar ástæður að vera fyrir því. Kemur þá fram í fornleifaskránni að „heimild“ sé um til dæmis útihús. Er leitast við að hafa fornleifaskrána eins nákvæma og kostur er því að leifar fornminja kunna að leynast í jörðu þótt ekki sé unnt að sjá þær með berum augum á yfirborðinu.

Hafi fornminjarnar sérnafn, til dæmis Garðskagaflatir [1260], er það sérstaklega skráð en þegar engu slíku er til að dreifa kemur fyrir að hlutverki þeirra sé lýst þar sem heitið stæði annars, til dæmis gata eða túngarður.

Staðsetning

Tekin voru GPS hnit á öllum minjum eða þær mældar upp með nákvæmu GPS mælingartæki úti á vettvangi og þau færð inn í landupplýsingagrunn Garðs – Reykjanes gagnagrunn Antikva ehf.. Staðsetning þeirra er svo færð inn á loftmyndir frá Loftmyndum ehf. Í hjálagðri fornleifaskrá eru gefin upp hnit í landshnitakerfinu Ísnet 93 þegar við á.

Gögnum er einnig skilað í stafrænu formi í landupplýsingakerfi.

Staðhættir og lýsing

Ávallt er greint frá afstöðu skráðra minja í landslaginu, þeim og staðhátum lýst, bæði formi, umfangi og ástandi, og aðrar athugasemdir gerðar þegar þörf krefur, til dæmis vísað í aðrar heimildir.

Hættumat

Leitast er við að leggja mat á þá hættu sem að fornleifunum kann að steðja, bæði af völdum náttúru og manna. Þetta er gert til að unnt sé að grípa til viðeigandi ráðstafana liggi minjar undir skemmdum eða geti orðið fyrir raski. Hætta vegna ábúðar þýðir að framkvæmdir eða álag kunni að raska fornminjum. Hætta vegna veðrunar þýðir að fornleifar séu smám saman að mást í burtu fyrir áhrif lofts eða vatns. Hætta vegna landbrots þýðir að fornleifar geti glatast af völdum vatns eða uppblásturs.

Ekki er lagt mat á hættuna þegar einungis er til heimild um fornleifar en þær hafa ekki fundist við vettvangsskráninguna. Í þessu tilviki voru það tíu fornleifar sem hafa horfið vegna framkvæmda eða er eingöngu getið í heimildum.

Mótvægisáðgerðir

Ef minjar eru í hættu vegna framkvæmda er lagt til að framkvæmdum sé beint frá minjastaðnum. Ef það er ekki hægt er komið með tillögur að mótvægisáðgerðum. Það er þó alltaf Minjastofnun Íslands sem ákveður hvort og með hvaða hætti hvað þarf að gera.

Fornleifar á svæðinu

Mynd 5 Innan skipulagssvæðisins er að finna bæjarstæði, garðlög, akurreinar o.fl.

Garðskagi

Garðskagi heyrði undir Útskála sem var kirkjustaður, stór og auðug jörð. Útskála er fyrst getið í kirknatali frá því um 1200, koma síðan víða fyrir í fornbréfum gegnum aldirnar og árið 1340 er þess meðal annars getið að jörðin átti akurlönd.⁴ Árið 1703 eru taldar upp níu hjáleigur Útskála: Lónshús, Akurhús, Nýibær, Móakot, Presthús, Garðhús, Vatnagarður og Naust, ónefnd hjáleiga og tvær eyðihjáleigur heima við staðinn og einnig eru nefndir Blómsturvellir eða Snorrakot sem lagðist í eyði um 1670 og Hesthús, eyðihjáleiga sem ekki var vitað hvar hefði verið.⁵ Hjáleigunum fækkaði síðan og voru aðeins sjö þegar kom fram á 19. öld.⁶

⁴ Íslenzkt fornbréfasafn XII, 9, 77-79; Íslenzkt fornbréfasafn II, 734.

⁵ Jarðabók III, 79-84.

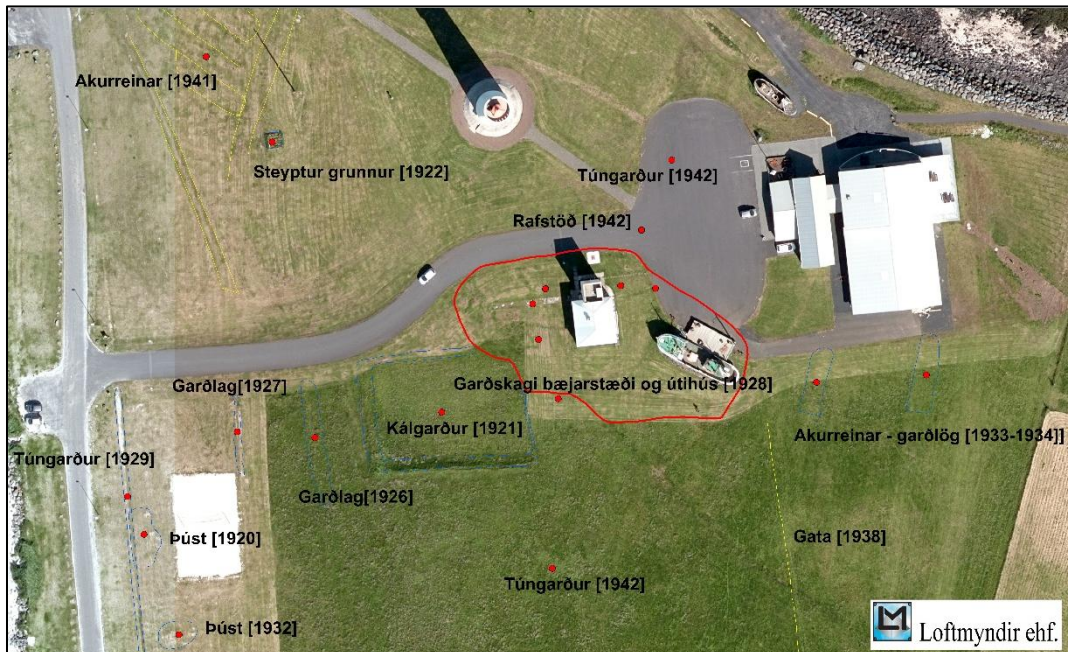
⁶ Sigurður B. Sívertsen, „Lýsing Útskálaprestakalls 1839“, 160.

Garðskagi er hins vegar einungis nefndur í tengslum við beitoland staðarins og ræktun og var talið að þar hefðu verið kornakrar [1941]. Ekki er getið um bæ við vitann yst á skaganum en á túnakorti Garðskagavita frá árinu 1919 er auk gamla vitans sem byggður var 1897 sýnd þyrping bæjarhúsa [1928-1931] og útihúsa [1925-1923] með kálgörðum [1921-1936-1937]. Bær ásamt útihúsum hefur væntanlega risið í tengslum við byggingu gamla vitans [1946] en varðhúsið sem var áfast honum var einungis vinnustöð, ætluð til næturdvalar fyrir vitavörðinn. Garðskagi var einn þeirra vitastaða þar sem vitavörður hafði fasta búsetu og stóð svo fram til 1979. Vitavarðarhúsið sem nú stendur á staðnum var byggt 1933 eftir teikningum Einars Erlendssonar arkitekts og er byggðasafnið starfrækt í útihúsum sem tilheyrðu búi vitavarðarins.⁷

Mynd 6 Gamla bæjarstæðið vestan við vitavarðarhús sem var byggt 1933.

⁷ „Garðskagaviti.“

Mynd 7 Bæjarstæði og fornleifar. Stór hluti minjanna hafa horfið vegna framkvæmda.

Garðskagi [1928] bæjarstæði, ójöfnur

Á túnakorti Garðskagavita frá 1919 má sjá Garðskagabæinn [1928]⁸ ásamt útihúsum [1925-1923] og kálgorðum [1921-1936-1937] í norðvesturhorni gamla túnsins. Þar eru tvær húsapyrpingar með kálgarði á milli. Sú vestari sem er þrískipt er sennilega bærinn; snúa húsin í suður og anddyri er á því austasta og stærsta. Þró [1931] er sýnd fast sunnan við bæinn.⁹ Miðað við þessa staðsetningu hefur bærinn á Garðskaga á þessum tíma staðið á svæðinu sem nú er fast vestan við vitavarðarhúsið sem var byggt árið 1933, og er um 40 m sunnan við yngri Garðakagavitann. Sléttað hefur verið úr bæjarstæðinu og öllu svæðinu í kring en ójöfnur eru í túninu vestan við vitavarðarhúsið og glittir í grjót sem gæti verið hleðslugrjót. Einnig eru ójöfnur sunnan við húsið, nánasta tóftarlaga og gætu þar verið veggjabrot, en túnið hefur verið sléttað í garð austan við það. Hugsanlega má finna leifar bæjarins undir sverðinum en hluti hans hefur líklega farið undir vitavarðarhúsið og malbyggaðan veg sem liggur framhjá því, norðan megin, að byggðasafninu. Bæjarstæðið og leifar kálgarðs suðvestan þess ná yfir um 40 x 40 m

⁸ GK-080:062

⁹ Túnakort Garðskagavita.

svæði. Þarna er náttúruleg hæð í landslaginu með aflíðandi halla í suður. Bæjarstæðið er í hættu vegna fyrirhugaðrar stígalagningar.

Mynd 8 Ójöfnur í túninu þar sem gamli bærinn [1928] stóð.

Mynd 9 Leifar kálgarðs [1921] vestan bæjarstæðis.

Kálgarður [1921] garður og túngarður [1927] garðlag

Á túnakorti árið 1919 er kálgarður [1921]¹⁰ umgirtur hlöðnum veggjum sýndur rétt suðvestan við bæinn.¹¹ Hann hefur verið jafnaður í slétt tún núna en er þó varðveittur að hluta. Norðan megin má einungis greina kant eða innri brún, um 0,2 m á hæð. Vestan megin virðist veggurinn vera miklu breiðari, allt að 2-3 m, eins og hann hafi verið flattur út. Nokkru fyrir utan eða vestan hann er annar kantur, ef til vill leifar af túngarði [1927]. Suðurveggur kálgarðsins er greinilegastur, hæstur um 0,8 m og um 1 m á breidd, yfirgróinn hávöxnu grasi og hefur ekki verið sléttað úr honum, en mörkin milli sléttaðs túns og arfasvæðis í órækt eru við þennan garð. Austurveggurinn er varla sýnilegur lengur en þar sem hann var virðist þó óskýrt mega sjá línu. Kálgarðurinn er um 35x23 m að stærð. Garðurinn er í hættu vegna fyrirhugaðrar stígalagningar.

¹⁰ GK-080:127.

¹¹ *Túnakort Garðskagavita.*

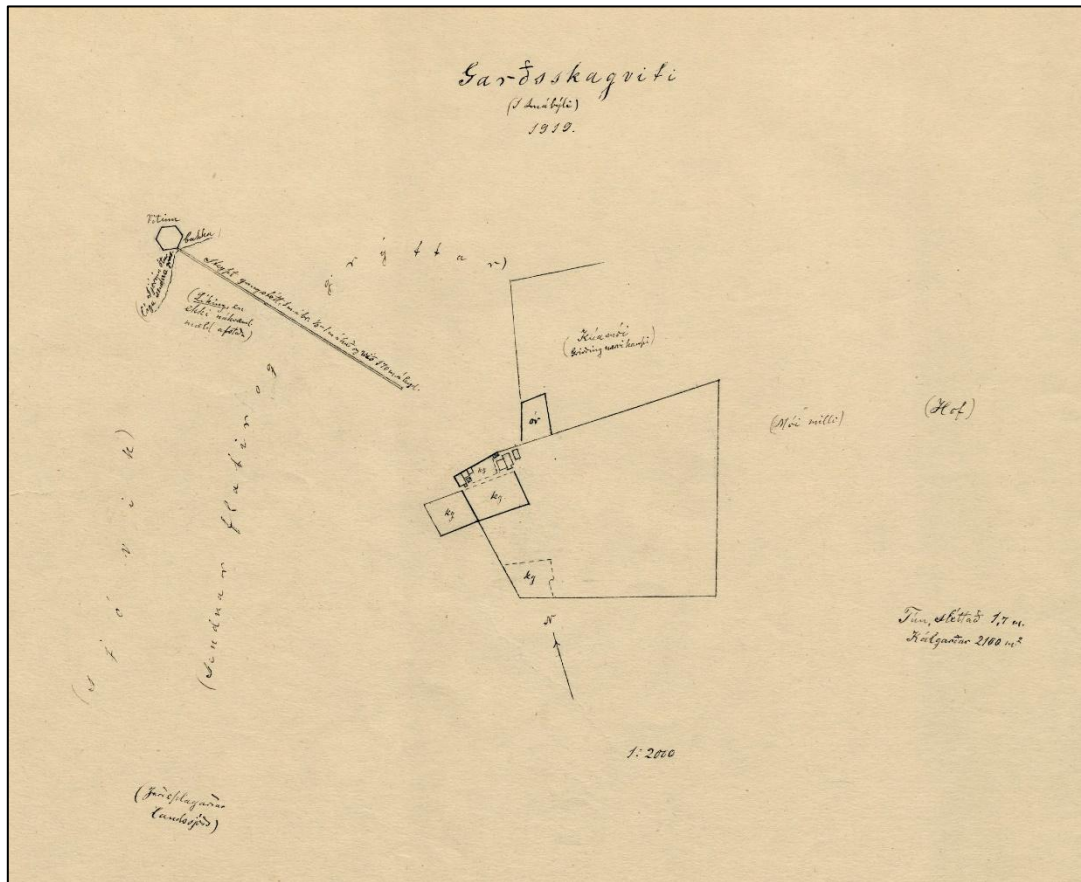
Mynd 10 Horft yfir ójöfnur [1928] í sverði sunnan við vitavarðarhúsið.

Bæjarstæðið var vestan þess (t.v.). Útihúsin hafa verið þar sem bílastæðið er (t.h.).

Útihús [1925] og [1923] heimild

Á túnakorti árið 1919 má sjá tvískipt útihús [1925] við túngirðinguna nokkru austan við bæinn [1928], þrú norðan við það og annað minna útihús [1923] austan megin.¹² Þessi mannvirki hafa horfið undir garð austan við vitavarðarhúsið og malbyggað stæði milli þess og byggðasafnsins. Bátum Hólmsteini sem er hluti af sýningu byggðasafnsins hefur auk þess verið stillt upp þarna, og hafa útihúsin staðið rétt norðan við núverandi stæði hans.

¹² Túnakort Garðskagavita.

Mynd 11 Túnakort Garðskagavita frá árinu 1919

Kálgarðar [1936-1937] heimild

Á túnakorti frá 1919 er einn kálgarður [1936] merktur inn milli bæjarins [1928] og útihúsa [1925] og annar [1937] er sýndur sunnan við hann og húsin. Kálgarður [1937] gengur austur úr kálgarði [1921].¹³ Kálgarðar [1936] og [1937] eru báðir horfnir.

Túngirðing [1942], girðing við Kúamóa [1944] og kálgarðar [1945-1943] heimild

Samkvæmt túnakortinu frá 1919 hefur verið girt [1942] í kringum túnið á Garðskaga, hugsanlega þó einungis með gaddavírsgirðingu. Kálgarður í órækt [1945]¹⁴ er auk þess merktur inn upp við norðurhlíð túngirðingar og liggur girðing [1944] í norður og síðan austur

¹³ *Túnakort Garðskagavita.*

¹⁴ GK-080:063

út frá honum kringum Kúamóa.¹⁵ Þetta svæði er nú farið undir bílastæði og hús byggðasafns og veitingarstaðar. Í suðvesturhorni túnsins er sýndur enn einn kálgarður [1943] á túnakortinu. Þar er nú órækt og arfi. Allt svæðið frá bæjarstæðinu að Skagabraut og Hólavöllum er þakið óræktargróðri sem nær upp að hné á sumrin og sjást þar engin ummerki um túngirðingu eða kálgarð. Allar þessar minjar eru horfnar.

Rafstöð [1930] heimild

Á ljósmynd sem tekin hefur verið af yngri vitanum og vitavarðarhúsinu á Garðskaga einhvern tímann á árunum 1935-1945 sést lítil vindrafstöð [1930]¹⁶ skammt norðaustan við vitavarðarhúsið.¹⁷ Þessi rafstöð er horfin.

Mynd 12 Sökkull frá útihúsi [1922]?

¹⁵ Túnakort Garðskagavita.

¹⁶ GK-080:121

¹⁷ Sarpur: Menningarsögulegt gagnasafn.

Húsgrunnur [1922] útihús

Steyptur grunnur [1922]¹⁸, 3,2 x 3,2 m að stærð, er í miðju túninu vestan við nýja vitann, rúmlega 50 m norðan við bæjarstæðið á Garðskaga. Hann nær um 0,2 m hæð, er nokkuð yfirgróinn en glittir í grjót sem virðist hafa verið hlaðið undir hann meðfram köntum. Ekki er ljóst hvaða mannvirki hefur verið þarna en þetta gæti hafa verið útihús frá bænum.

Mynd 13 Leifar garðlags [1929] sem hefur verið sléttað í tún. Austan þess (t.h.) eru ójöfnur [1920] í túni.

Túngarður [1929] garðlag og óþekkt mannvirki? [1920] ójöfnur

Leifar túngarðs [1929]¹⁹ eru suðvestan megin í núverandi túni á Garðskaga. Garðurinn liggur meðfram leiksvæði í sléttu túni, um 10 m austan vegar sem liggur ofan við sjávar kambinn í átt að gamla vitanum en endar við veg sem beygir að vitavarðarhúsi og byggðasafni. Garðlagið er um 100 m langt, með beina stefnu norður – suður, hæst um 0,2, um 0,5 m breitt, en hefur verið sléttað úr því ofan í túnið. Ójöfnur [1920] eru í túninu rétt austan við garðlagið og mynda svolitla bingu og gætu þar leynst leifar mannvirkis undir sverði.

¹⁸ GK-080:128

¹⁹ GK-080:076

Mynd 14 Leynist þarna hústóft [1932] undir sverði?

Óþekkt mannvirki [1932] ójöfnur eða tóft

Vestan við túngarð [1929], sunnan megin á leiksvæði, eru ójöfnur [1932] í túni, mögulega tóftarleifar. Á loftmynd virðist mega sjá tóft.

Akurreinar [1941-1933-1934] akur

Á Garðskaga virðast vera ógreinilegar leifar fornra akurreina [1941-1933-1934²⁰] og segja ýmsar heimildir frá akurrækt á svæðinu. Fyrst kemur fram árið 1340 að akurlönd hafi tilheyrt Útskálum en það ár seldi Bjarni Guttormsson fjórðung í Útskálalandi „vmm framm aull þau akurlond sem Biarni keypti til vtskaala ok ein[n] karfa met atkierum ok ollum reida ok bæti.“²¹

Í lýsingu Útskálaprestakalls árið 1839 segir Sigurður B. Sívertsen að beutiland Útskála hafi aðallega verið á svonefndum Skaga, milli Út-Garðsins og Nessins, þar sem áður var fallett og grösugt sléttlendi en þá mikill ágangur af sandi. „Á Skaganum voru fyrr meir kornakrar og

²⁰ GK-080:035

²¹ Íslenzkt fornbréfasafn II, 733-734.

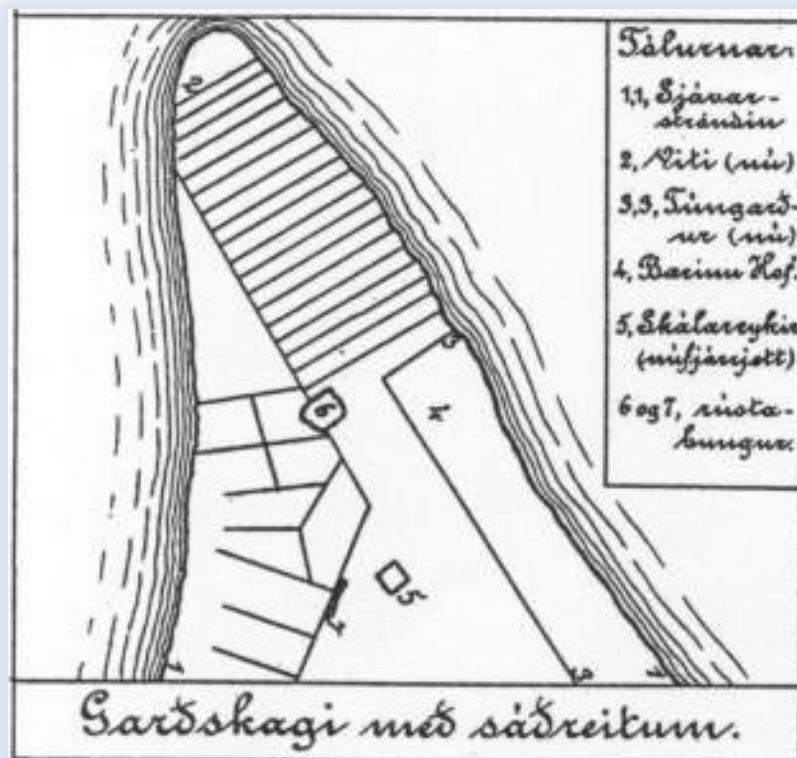
sáðgerði fornanna, og má enn sjá mót til girðinganna; ein hefir höfuðgirðing verið yfir þveran Skagann, sem Skagagarður kallast; á honum voru að sögn læst hlið.“²²

Magnús Grímsson kannaði skagann sérstaklega með tilliti til ummerkja um akurrækt og fjallar um það árið 1860: „Skaga (eða Garðskaga) kalla menn odda þann enn þríhyrnda, er lengst gengur fram í sjó í Garðinum og snýr til útnorðurs. Hann er að mestu sléttur og grasi vaxinn. [...] Á Skaganum hafa í fyrndinni verið girðingar eigi alllitlar, og hafa þær skipt honum í marga ferhyrnda reiti, suma aflanga, suma jafna á alla vegu. Allir hafa þessir garðar verið hlaðnir upp úr hnaus eða sverði, en litlu eða engu grjóti. [...] Er það auðsjáanlegt, að hér hafa verið tómir akrar, og er það mikið svæði, sem þeir hafa náð yfir, því sjórinn hefur án efa brotið töluvert af því. Ekki sjást nein merki um skurði eða þess háttar, og getur vel verið, að þeir séu nú fullir orðnir af sandi og gras gróið yfir, þó að þeir hafi verið þar áður. Ekki vita menn þessara akra eða akurlanda getið neins staðar nema í bréfi Jóns biskups í Skálholti, dat. 1340, er hann keypti einn fjórðung úr Útskálalandi til Skálholtsstaðar að Bjarna Guttormssyni. [...] Þó að þessi bending sé lítil, sýnir hún að Útskálar hafi átt akra, og þeir geta varla hafa verið annars staðar en á Skaganum, því nokkuð af honum er enn í eign Útskála, og ganga merkin eftir einu garðlaginu, sem um Skagann liggur.“²³ Nafn skagans er líka tengt við forna akurrækt í örnefnalýsingu: „Garðskagi er hið gamla nafn á nyrzta hluta skagans, reyndar alveg þvert yfir. Mun það vera leifar frá því að hér var afgirt land, akurreinar. Lokaðist það af svonefndum Skagagarði [...]“.²⁴

²² Sigurður B. Sívertsen, „Lýsing Útskálaprestakalls 1839“, 161-162; sjá einnig: Sigurður B. Sívertsen, „Viðbætur við lýsingu Útskálaprestakalls“, 184.

²³ Magnús Grímsson, „Fornminjar á Reykjanesskaga“, 244-245.

²⁴ Ö-Útskálar AG.

Mynd 15 Uppdráttur Brynjúlfs Jónssonar af sáðreitum árið 1902.

Brynjúlfur Jónsson rannsakaði garðana árið 1902 og segir í grein 1903 í *Árbók hins íslenska fornleifafélags*: “Akurlönd hafa verið á Skaganum fyrir norðan Útskála. Sér þar enn votta fyrir að minnsta kosti 18 akurreinum, 4-8 fðm. breiðum, sem eru aðgreindar með þráðbeinum, jafnhliða görðum, er norðast liggja yfir um þveran þveran skagann, en þegar sunnar dregur, takmarkast þeir að vestanverðu af garði, sem þar liggur frá sjónum langsetis í suðaustur að lítill hæð eða tóftabungu, sem er skamt frá norðvesturhorni hinna norðustu túngarða í Útskálahverfinu, sem nú eru. Suður- og austur frá langsetis-garðinum og rústinni eru margar stærri girðingar, flestar hér um bil ferhyrndar, og ná þær allt suður að landamerkjum Útskála og Kirkjubóls. Hafa það að líkindum verið töðuvellir. Þar er nær sjó dregur, eru girðingar þessar óglöggar af sandburði.”²⁵ Eftir rannsókn Brynjúlfs voru akurreinarnar á Garðskaga

²⁵ Brynjúlfur Jónsson, „Rannsókn í Gullbringusýslu og Árnessýslu sumarið 1902“, 36.

formlega teknar á *Skrá um friðlýstar fornleifar*: „Útskálar. Akurlönd forn, á Garðskaga. Sbr. Árb. 1903: 35-36. Skjal undirritað af MÞ 25.10.1930. Þinglýst 15.11.1938.“²⁶

Friðlýsingin virðist hins vegar hafa komið of seint. Að sögn Sigurbergs Þorleifssonar sem fæddur var á Hofi í Útgarði 1905 og varð bæði vitavörður og hreppstjóri á Garðskaga, sást meira fyrir leifum Skagagarðs í ungdæmi hans, sem sé ekki löngu eftir að rannsókn Brynjólfs fór fram, og þá sást einnig „fyrir ferhyrnum reitum eftir hina fornu sáðgarða. En svo var það á heimstyrjalðararunum fyrri, frá 1914-1918, að ríkisstjórnin hóf kartöflurækt á Garðskaga, einmitt á þessu svæði. Þar var öllu rótað til og það, sem þá sá eftir af sáðreitunum, hvarf nú með öllu.“²⁷ Enda ritaði Kristján Eldjárn árið 1977 í *Árbók Ferðafélags Íslands*: „Akurreinar Brynjúlfs voru friðlýstar árið 1930 eftir lýsingu hans, en ekki entist sú friðlýsing þeim til verndar, þótt ekki séu þær með öllu horfnar.“²⁸

Árið 1999 voru akurreinarnar á Garðskaga loks rannsakaðar með uppgrefti í landi Hólavalla og segir um örlög þeirra í rannsóknarskýrslunni: „Nú, hundrað árum eftir för Brynjúlfs, eru akurreinarnar afar ógreinilegar og víða horfnar með öllu. Ætla má að sjávarrof, bæði á vestur- og norðurströnd skagans, hafi valdið nokkurri eyðileggingu, en mest spjöll hafa orðið af manna völdum. Fjórar hjáleigur og nýr viti eru nú á því svæði sem Brynjúlfur Jónsson lýsir akurreinunum [...] Þessari búsetu hafa fylgt húsbyggingar, vegagerð, túnasléttun og annað jarðrask [...] Niðurstöður úr Garðinum eru fremur lítið afgerandi. Sandfylltar dældir í sniðum eru til marks um að jarðvegur hafi verið hreyfður, en ekki eru tæk á að tímasetja þann atburð sem stendur. Ekki verður heldur fullyrt með vissu að raskið stafi af jarðrækt, þó að aðrar vísbendingar um kornrækt á staðnum geri þá túlkun sennilega.“²⁹

Við fornleifaskráningu árið 1999 var reynt að greina akurreinarnar með stafrænu yfirborðslíkani með 50% hæðaskyggingu (hillshade). Þegar þessi aðferð er notuð má greinilega sjá reinar sem liggja yfir skagann með stefnu suðsuðvestur, bæði á svæðinu þar sem túnið er í kringum nýja vitann og á svæðinu sunnan við hann og byggðasafnið, vestan

²⁶ *Skrá um friðlýstar fornleifar*, 6.

²⁷ Gunnar M. Magnússon. *Undir Garðskagavita: Héraðssaga Garðs og Leiru*, 184-185.

²⁸ Kristján Eldjárn, „Skagagarður - fornmannaverk“, 114.

²⁹ Garðar Guðmundsson o.fl., „Fornir akrar á Íslandi“, 84-90.

Hólavalla. Skrásetjarar lýsa þessu svona: „Túnið sunnan byggðasafnsins þar sem sér fyrir akurreinunum á stöku stað er um 145x125 m stórt og snýr austur-vestur. Hver akurrein er 3,5-4 m á breidd, 0,1-0,2 m á hæð og eru milli 40-150 m að lengd.“³⁰

Norðan og vestan megin á þessu svæði er nú slétt slegið tún en sunnan og austan megin, nær Hólavöllum og Skagabraut er órækt. Þarna má enn sjá móta fyrir lægðum eða bylgjum í landslaginu með berum augum, einkum þegar sól er lágt á lofti, og gætu það verið leifar þeirra akurreina lýst er í heimildum. Þessar minjar eru í hættu vegna framkvæmda og ábúðar. Þótt þetta sé mjög óskýrt er í sjálfu sér merkilegt ef enn má greina leifar mörghundruð ára gamalla akurreina. Minjarnar eru hættu vegna umgangs manna og ábúðar.

Mynd 16 Gamli Garðskagavitinn byggður 1897.

Garðskagaviti [1946] og stétt [1935] viti, stétt og varða [1940] heimild

Saga vitanna á Garðskaga er rakin í bókinni *Undir Garðskagavita*: „Það var minnisverður atburður, þegar fyrsta leiðarmerkið var sett á Garðskaga. Það var árið 1847, að hlaðin var

³⁰ Ágústa Edwald, Ásta Hermannsdóttir, Birna Lárusdóttir o.fl., *Fornleifaskráning í Garði á Reykjanesi*, 51.

varða „til leiðarvísis sjófarendum.“ [...] Varðan var hlaðin úr grjóti og upp úr henni stóð járnstöng. Í blöðum frá þeim tíma segir að í ágústmánuði 1847 hafi komið með póstskipinu smíðuð járnvarða, sem setja eigi upp á Garðskaga, til leiðarvísis skipum, sem sigli inn Faxaflóa. Gert er ráð fyrir, að varðan með grjótstöpli, sem undir hana verði hlaðinn, verði 15 álna há. Þetta var leiðarmerki um daga en ekki viti. [...] Það var svo ekki fyrr en 1884, að ljósker var sett á vörðuna á Garðskaga og jafnframt byggt þar dálítið hús úr timbri [...] Var kveikt á ljóskerinu 1. október um haustið. Árið 1897 var svo byggður ljósviti á Garðskagatá. [...] Það var ferstrend bygging úr steinsteypu, 12,5 metrar á hæð og 3,25 metrar á hverja hlið. Áfast við hann var varðhús, þar sem vitavörðurinn hélt til um nætur. Umhverfis vitann var pallur, hlaðinn úr höggnu grjóti, um 3 m á hæð. Í vitann voru sett mjög vönduð ljósataeki frá París.³¹ Nýr viti var svo byggður árið 1944 en fuglarannsóknarstöð komið upp í gamla vitanum.³²

Í örnefnalýsingu segir: „Nyrzt í landi Garðskaga er langt rif, sem gengur í vestnorðvestur, nú sneytt öllum gróðri. Heitir það Garðskagaflös. Fellur alltaf yfir hana á stórstraumsflóði. Fram af rífi þessu myndast straumröst vegna grynninga. Hún heitir Skagaröst, fyrrum nefnd Lambastaðaröst, og nefna sumir hana það enn. Fremsta táin áður en rífið byrjar heitir Skagatá. Á henni standa vitarnir. Gamli vitinn er fremst á tanni. Hann var reistur 1897. Þá var gras fyrir framan hann og náði dálítið fram á rífið, en nú er þetta alveg gróðurlaust. Á minnisblöðum Dagbjartar Jónsdóttur segir, að þarna hafi áður verið þurrkað þang á svonefndri þangflöt. Sigurbergur hafði ekki heyrt neitt nafn á flötinni, en mundi, að þarna hafði verið þurrkað þang, þegar hann var drengur.“³³

Gamli vitinn [1946] er teiknaður inn á túnakort frá 1919 á sextrendum grunni og kemur þar fram að sjórinn étur lága sendna grasbrekku báðum megin við hann. Einnig er teiknuð um 170 m löng gangstétt [1935] sem liggur suðaustur frá vitanum, um 1 m á breidd og 0,33 sm til 1 m á hæð.³⁴ Þessi viti sem stendur enn er á hlöðnum stöpli, nú umlukinn sjó, og liggur steinsteyppt gagnstétt að honum úr suðaustri. Áður hefur verið steyppt göngubrú að vitanum og hefur henni

³¹ Gunnar M. Magnússon. *Undir Garðskagavita: Héraðssaga Garðs og Leiru*, 186-187.

³² Gunnar M. Magnússon. *Undir Garðskagavita: Héraðssaga Garðs og Leiru*, 187-189.

³³ Ö-Garðskagi, Hof, Lambastaðir SJ.

³⁴ *Túnakort Garðskagavita*.

verið haldið við til þess að forða landbroti. Einnig var stórgryti flutt á fjörukambinn.“ Gangstéttin liggur enn frá vitanum, um 40 m til suðausturs, en endar við malbyggað bílaplan. Sjór liggur að gangstéttinni að norðan og sunnan og er girðing beggja vegna við hana. Miðað við túnakortið hefur hún áður verið meira en fjórfalt lengri en væntanlega hefur verið malbyggað yfir suðurenda hennar.

Ágangur sjávar á landið jókst mjög frá því gamli vitinn var byggður og var stundum ekki hættulaust að annast vörslu hans. Þegar tók að grafa undan honum var ráðist í að steypa öldubríóta og varnarveggi í kringum hann, fyrst árið 1924, og margoft eftir það. Að lokum var þó reistur nýr viti árið 1944. Samkvæmt frásögn elstu manna er landbrotið um 100 m frá staðnum þar sem gamla Skagavarðan stóð en þegar hún var hlaðin hefur vafalaust verið nokkuð land fyrir utan hana líka.³⁵ Miðað við að varðan undir ljóskerinu hafi staðið svo langt

³⁵ Gunnar M. Magnússon. *Undir Garðskagavita: Héraðssaga Garðs og Leiru*, 189.

norðvestar en gamli vitinn kemur ekki á óvart að bæði hún og timburhúsið sem stóð hjá henni séu horfin; sjórinn hefur vafalaust fyrir löngu skolað burtu leifum þessara mannvirkja.

Mynd 17 Hoft norður eftir götu [1938]

Gata [1938] leið

Gata eða stígur liggur í suður frá bílastæði við byggðasafn yfir óræktarsvæði og endar þar sem afleggjari frá Hólavöllum liggur að Skagabraut. Ekkert framhald finnst sunnan Skagabrautar og óvíst er hvort þessi gata sé gömul en hún er í hættu vegna nálægðar við göngustíg sem á að leggja frá bílastæðinu.

Mynd 18 Horft suðvestur eftir fornum túngarði [1939].

Túngarður [1939] garðlag

Óljóst má greina siginn, útflattann túngarð [1939]³⁶ sem liggur frá Skagahól við Hólavelli suðvestur í átt að Skagabraut. Vegna þess hve gróður er hávaxinn þarna er hann illgreinanlegar nema sem svolítill upphækkun í landslaginu en hann sést á loftmynd. Garðurinn hefur verið rofinn við lagningu Skagabrautar en á loftmynd má greina brot af honum sunnan hennar.

Einnig liggur hann áfram í austur hinum megin við Skagahól að húsinu Grund, hverfur þar vegna jarðrasks, en birtist síðan aftur lengra í austur. Allur sá hluti garðsins sem liggur fyrir sunnan Hólavelli og áfram í austur er utan skráningarsvæðisins. Mestallur hluti garðsins er norðan Skagabrautar og var hann skráður og mældur nákvæmlega upp árið 2019. Skrásetjarar

³⁶ GK-080:106.

segja: „Að öllum líkindum sést þessi garður á uppdrætti Brynjúlfs Jónssonar af akurreitum frá upphafi 20. aldar. Hér er um einn elsta garð á svæðinu að ræða. Á Skipulagsuppdrætti frá 1954 sést hann sem hækkun í landslagi til vesturs frá Hólavelli. Slétt, gróin tún sem nýtt eru til beitar og sláttar. Til vesturs er smáþýft tún. Garðurinn er forn og myndar gróinn hrygg í túnum. Hann er 4-6 m á breidd, grasi vaxinn og 0,2-0,3 m á hæð. Hliðar hans eru aflíðandi og hvergi glittir í grjót. Garðurinn er varðveittur í fjórum hlutum. Túngarðurinn er rofinn við heimreið að Hólavöllum og hið sama má segja við Grund, þar hverfur hann við heimreið. Á því svæði er mikið jarðrask vegna bygginga. Garðurinn sést aftur fyrir austan Grund en þar er jafnframt búið að gera „veg“ eða annað garðlag við hlið þessa og ýkir það umfang þessa garðs. Í heildina er hægt að rekja garðlagið á 230 m löngum kafla.“³⁷

Mynd 19 Horft norður eftir girðingarstæði [1924].

³⁷ Ágústa Edwald, Ásta Hermannsdóttir, Birna Lárusdóttir o.fl., *Fornleifaskráning í Garði á Reykjanesi: Verndarsvæði í byggð*, 69-70.

Girðing [1924] girðingarstæði

Sunnan Skagabrautar er girðingarstæði sem liggur suður meðfram malarvegi, fast austan við hann, um 0,5 m að breidd og 150 að lengd. Girðingarstæðið endar við norðvesturhorn fótboltavallar. Þetta girðingarstæði liggur eftir endilöngu því svæði þar sem Bretar lögðu flugvöll [1260] árið 1940 og hlýtur því að hafa komið til seinna, þ.e. eftir að hætt var að nota flugvöllinn.

Mynd 20 Skagaflugvöllur nóvember 1945.

Garðskagaflatir [1260] heimild um flugvöll

Breski herinn hernam Ísland þann 10. maí 1940 til að koma í veg fyrir mögulega innrás Þjóðverja. Herinn var að flestu leyti vanbúinn og efnalítill og þurfti að koma sér upp aðstöðu og þjónustu með litlum fyrirvara og sem minnstum tilkostnaði. Bretar hófu strax leit að heppilegum flugvallarstæðum víða um landið. Fengu þeir snemma augastað á Reykjavík, Kaldaðarnesi í Flóa, Odda á Rangárvöllum, Snæfellsnesi og Garðskaga og ef til vill fleiri stöðum. Fáir staðir voru jafn ákjósanlegir fyrir bráðabirgðaflugvöll og Garðskaginn. Þarna var

slétt og ræktað land, fyrrum kornakrar um aldir.³⁸ Jarðvegur á Garðskagaflötum er harður, þéttur og sendinn þannig að vatn sest sjaldan lengi á sléttlendið. Bretar sömdu við bændur á þeim fimm bæjum sem höfðu notað þetta svæði sem tún og beitiland en það voru Hafurbjarnarstaðir, Kolbeinsstaðir, Ásgarður, Hólabrekka og Útskálar.³⁹

Flugvallargerð [1260] á Garðskaga var ákveðin og var hafist handa snemma um sumarið 1940, og flugvöllurinn tekinn í notkun sumarið 1941. Þetta var fyrsti flugvöllur á Reykjanesskaganum og líklega einn fyrsti flugvöllur sem Bretar gátu nýtt sér hér á landi. Túnnum bænda á Garðskaga var með auðveldum hætti breytt í 1050 m langa flugbraut sem var 90 m breið og lá frá Garðskagavegi suður undir Hafurbjarnarstaði. Flötin var sléttuð og tyrfd að nýju eftir því sem þurfti og sáu heimamenn um verkið. Þetta var fyrsta reynsla þeirra af Bretavinnu og áttu margir þeirra eftir að helga setuliðinu störf sín næstu áratugina. Notaðir voru þeir vörubílar sem Garðmenn og Sandgerðingar áttu á þeim tíma auk hestvagna. Verkamennirnir sjálfir lögðu til handverkfæri s.s. skóflur, haka og sleggjur.⁴⁰ Þegar flugvallarstaðið hafði verið sléttuð voru ræmur ristar í torfið svo skeljasandurinn kæmi vel í ljós við báða enda brautarinnar og með langhliðunum. Þannig var flugvöllurinn vel sýnilegur úr lofti.⁴¹

Svæðið þar sem flugvöllurinn var er nú vel gróið grasi en ummerki um hann virðast ekki sjást. Flugvöllurinn lá ofan við sjávarkambinn vestan megin á Garðskaga og hefur náð yfir vesturhluta gróna svæðisins sunnan Skagabrautar. Vestan megin á þessu svæði eru nú gamlir vegarslóðar og virðist jarðveginum þar, nær Skagabraut, hafa verið rótað til. Það hefur þá gerst eftir að flugvöllurinn lagðist af.

³⁸ Magnús Gíslason, „Flugvöllur hans hátignar“, 98.

³⁹ Magnús Gíslason, „Flugvöllur hans hátignar“, 99.

⁴⁰ Magnús Gíslason, „Flugvöllur hans hátignar“, 101.

⁴¹ Eiríkur Hermannsson og Ragnheiður Traustadóttir, *Skráning stríðsminja á Suðurnesjum*, 20-22.

Mynd 21 Horft norður yfir svæðið þar sem flugvöllurinn var.

Samantekt og niðurstöður

Á svæðinu hafa verið skráðar 26 fornleifar, þar af 15 sem eru sýnilegar á vettvangi. Auk þess voru skráðar 11 fornleifar sem heimildir greina frá en sjást ekki á yfirborði eða eru horfnar vegna jarðrasks. Minjar er einkum að finna norðan Skagabrautar en sléttað hefur verið úr þeim í tún og því eru flestar ógreinilegar. Þar sem gamli bærinn á Garðskaga stóð er náttúruleg hæð í landslaginu með aflíðandi halla í suður. Ójöfnur í túninu eru einu sýnilegu ummerkin um bæjarstæðið [1928], auk kálgarðs [1921] með útflöttum veggjum suðvestan þess og túngarðsbrots [1927] fyrir utan hann vestan megin. Bæjarstæðið hefur verið staðsett vestan við vitavarðarhús sem byggt var árið 1933; minjar gætu einnig leynst í jörðu sunnan og austan við húsið, auk þess sem þær hafa lent undir því og veginum sem liggur fyrir norðan það. Í núverandi deiluskipulagi er gert ráð fyrir tengigötu frá vitanum þvert yfir gamla bæjarstæðið [1928], beint fram hjá kálgarði [1921], og annarri frá byggðasafninu sem liggur á milli vitavarðarhússins og bátsins Hólmsteins, yfir svæðið þar sem vitað er að áður voru kálgarðar [1936-1937] milli bæjar [1928-1931] og útihúsa [1925-1923] og sunnan þeirra. Mikilvægt er að vernda gamla bæjarstæðið og forðast frekara rask í kringum það; þótt minjar séu ekki sýnilegar geta þær leynst undir sverðinum. Samkvæmt lögum um menningarminjar nr. 80 frá árinu 2012 hafa fornleifar sem eru friðaðar sökum aldurs 15 metra friðhelgað svæði í kringum sig og gildir það um gamla bæjarstæðið á Garðskaga og garðlög. Þessar tengigötur þyrfti því að færa frá bæjarstæðinu.

Nokkru vestar, nær sjávarkambinum eru leifar túngarðs [1929] og ójöfnur eða óljósar bungur í túni með leiksvæði austan hans gætu bent til tóftaleifa [1920-1932] undir sverði. Þá var í túninu vestan nýja vitans skráður lítill steypur grunnur frá útihúsi [1922]. Gamli vitinn [1946] var einnig skráður ásamt stétt [1935] og horfinni ljósvörðu [1940]. Gamalt garðlag [1939], um 3-4 m á breidd, liggur auk þess með stefnu norðaustur yfir mitt skráningarsvæðið, brot af því er greinanlegt sunnan við Skagabraut en framhaldið norðan megin liggur áfram sunnan Hólavalla. Engar af þessum minjum eru í hættu vegna fyrirhugaðra framkvæmda.

Austan við gamla bæjarstæðið og bátinn Hólmstein liggur gata [1938] eða stígur suður frá bílastæði við byggðasafnið að Skagabraut. Gatan er í hættu vegna þess að leggja á stíg nálægt henni og yfir hana með stefnu meira í suðvestur. Óvíst er þó hvort þessi gata sé gömul.

Í túninu yst á skaganum, þ.e. kringum nýja vitann og sunnan við hann og byggðasafnið má enn greina mjög óljósar dældir í landslaginu sem með hliðsjón af ritheimildum og rannsóknum frá fyrri öldum hafa verið túlkaðar sem fornar akurreinar [1941-1933-1934] en ljóst er að þær eru manngerðar. Svæðið sem er minnst raskað gæti verið þar sem er óræktargróður vestan við Hólavelli og sunnan byggðasafnsins og bæjarstæðisins. Í deiliskipulaginu er gert ráð fyrir leiksvæði og ræktun sunnan byggðasafnsins þar sem eru leifar akurreina. Nú þegar er tjaldsvæði og leiksvæði vestan og sunnan nýja vitans og hefur verið sléttað úr öllu, að hluta til líka sunnan byggðasafnsins. Þessar minjar sem voru friðlýstar árið 1930 eru varla sýnilegar lengur á yfirborði og þá einungis þjálfuðum augum vanra skrásetjara eða með hjálp sérstakra tækja. Þótt þær séu mjög óskýrar er í sjálfu sér merkilegt ef enn má greina leifar mörghundruð ára gamalla akurreina á skaganum. Hér þarf að meta hvort gera eigi einhverjar ráðstafanir til að varðveita það sem eftir er af þeim í landslaginu.

Staðan er núna þessi: Minjarnar eru í stöðugri hættu vegna umsvifa, atvinnustarfsemi og ábúðar á svæðinu og hafa eyðst mikið síðustu hundrað árin. Þær hafa verið rannsakaðar töluvert, meðal annars með uppgreiftri árið 1999, án þess þó að tekist hafi að sýna fram á með óyggjandi hætti að akurrækt hafi farið fram á svæðinu en heimildir benda eindregið til þess. Til að varðveita akurreinarnar hefði þurft að tryggja verndun alls þessa svæðis á skaganum eftir að rannsókn Brynjúlfs fór fram árið 1902. Fyrst það var ekki gert virðist heldur seint að grípa til verndaraðgerða núna þegar minjarnar eru fast að því horfnar en þær rannsóknir sem farið hafa fram ættu hins vegar að duga til að varðveita sögu þeirra. Það er þó Minjastofnun Íslands sem metur og tekur ákvörðun um það.

Vitað er að flugvöllur [1260] var lagður meðfram sjávarkambinum sunnan Skagabrautar við komu Breta til landsins árið 1940. Þessi flugvöllur hefur að hluta til legið um það svæði þar sem nú stendur til að koma upp bílastæði fyrir rútur og heilsulind. Engar leifar af flugvellinum sjást þó á svæðinu enda fólst gerð hans einkum í því að slétta úr svæðinu, tyrfa það og merkja útlínurnar þannig að sæist úr lofti. Sléttum vellinum hefur greinilega verið rótað til eftir að hann lagðist af, auk þess sem vegarslóðar liggja um svæðið og lögð hefur verið girðing eftir honum endilöngum. Girðingarstæðið [1924] sem er enn sýnilegt er þá yngra en völlurinn. Stríðsminjar njóta ekki sjálfkrafa verndunar samkvæmt lögum um menningarminjar en eru þó

merkilegur vitnisburður um ákveðinn kafla í heimssögunni. Vitneskjan um staðsetningu þessa flugvallar hefur því gildi í sjálfu sér en það ætti ekki að hindra framkvæmdir.

Ekki er víst að allar minjar á svæðinu sjáist á yfirborðinu eða hafi verið skráðar. Ef áður óþekktar fornleifar koma í ljós á framkvæmdasvæðinu ber að stöðva framkvæmdir, varast frekara rask og tilkynna þegar í stað um fundinn til Minjastofnunar Íslands, sbr. 38. gr. mml. Minjastofnun Íslands metur eðli þeirra og umfang og hvort rannsókna sé þörf áður en framkvæmdir halda áfram.

Er því beint til framkvæmdaraðila að reyna að sneiða hjá fornleifum og komast hjá því að raska þeim í lengstu lög. Í 21. gr. mml. segir um verndun fornleifa, að „jafnt þeim sem eru friðlýstar sem þjóðminjar og þeim sem njóta friðunar í krafti aldurs, [megi] enginn, hvorki landeigandi, ábúandi, framkvæmdaraðili né nokkur annar, spilla, granda eða breyta, hylja, laga, aflaga eða flytja úr stað nema með leyfi Minjastofnunar Íslands.“

Heimildir

Ágústa Edwald, Ásta Hermannsdóttir, Birna Lárusdóttir, Jakob Orri Jónsson, Jóhann Gunnarsson, Kristborg Þórsdóttir, Orri Vésteinsson og Ragnheiður Gló Gylfadóttir.

Fornleifaskráning í Garði á Reykjanesi: Verndarsvæði í byggð. FS737-19011. Reykjavík: Fornleifastofnun Íslands, 2019.

Birna Lárusdóttir. *Garður á Reykjanesi: Fornleifaskráning vegna deiliskipulags*. FS662-17241. Reykjavík: Fornleifastofnun Íslands, 2017.

Birna Lárusdóttir og Ágústa Edwald. *Fornleifaskráning í Sveitarfélaginu Garði I: Fornleifar frá Rafnkelssstöðum að Útskálum (auk hjáleigna)*. FS404-08011. Reykjavík: Fornleifastofnun Íslands, 2008.

Eiríkur Hermannsson og Ragnheiður Traustadóttir. *Skráning stríðsminja á Suðurnesjum*. Antikva ehf., 2019.

Brynjúlfrur Jónsson. „Rannsókn í Gullbringusýslu og Árnessýslu sumarið 1902.“ *Árbók Hins íslenska fornleifafélags*, 18, 1903, bls. 31-52.

Garðar Guðmundsson, Mjöll Snæsdóttir, Ian Simpson, Margrét Hallsdóttir, Magnús Á. Sigurgeirsson og Kolbeinn Árnason. „Fornir akrar á Íslandi.“ *Árbók hins íslenska fornleifafélags 2002-2003*, 97, 2004, bls. 79-106.

“Garðskagaviti”. *Sjóminjar Íslands*. Sótt 10. ágúst 2021 á:
<http://www.sjominjar.is/vitar/gardskagaviti/>.

Gunnar M. Magnússon. *Undir Garðskagavita: Héraðssaga Garðs og Leiru*. Reykjavík: Ægisútgáfan, 1963.

Íslenzkt fornbréfasafn, II. Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmenntafélag, 1893.

Íslenzkt fornbréfasafn, XII. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1923-1932.

Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns. Gullbringu- og Kjósarsýsla. III. Kaupmannahöfn: Hið íslenska fræðafjelag í Kaupmannahöfn, 1923-1924.

Kristján Eldjárn. „Skagagarður - fornmannaverk.“ *Árbók Ferðafélags Íslands*, 1977, bls. 107-119.

Magnús Gíslason. „Flugvöllur hans hátignar: Af setuliðinu í Garði og gerð flugvallar á Garðskaga 1940-1944.“ *Árbók Suðurnesja*, VI. árg., 1993, bls. 97-116.

Magnús Grímsson. „Fornminjar á Reykjanesskaga.“ *Landnám Ingólfs: Safn til sögu þess*. II. Reykjavík: Félagið Ingólfur, 1938. Bls. 243-62.

Sigurður B. Sívertsen. „Lýsing Útskálaprestakalls 1839.“ *Sýslulýsingar og sóknalýsingar. Landnám Ingólfs: Safn til sögu þess*. III. Reykjavík: Félagið Ingólfur, 1939. Bls. 156-179.

Sigurður B. Sívertsen. „Viðbætur við lýsingu Útskálaprestakalls.“ *Sýslulýsingar og sóknalýsingar. Landnám Ingólfs: Safn til sögu þess*. III. Reykjavík: Félagið Ingólfur, 1939. Bls. 180-188.

Sarpur: Menningarsögulegt gagnasafn. Sótt 10. ágúst 2021 á:

<https://sarpur.is/Adfang.aspx?AdfangID=684962>

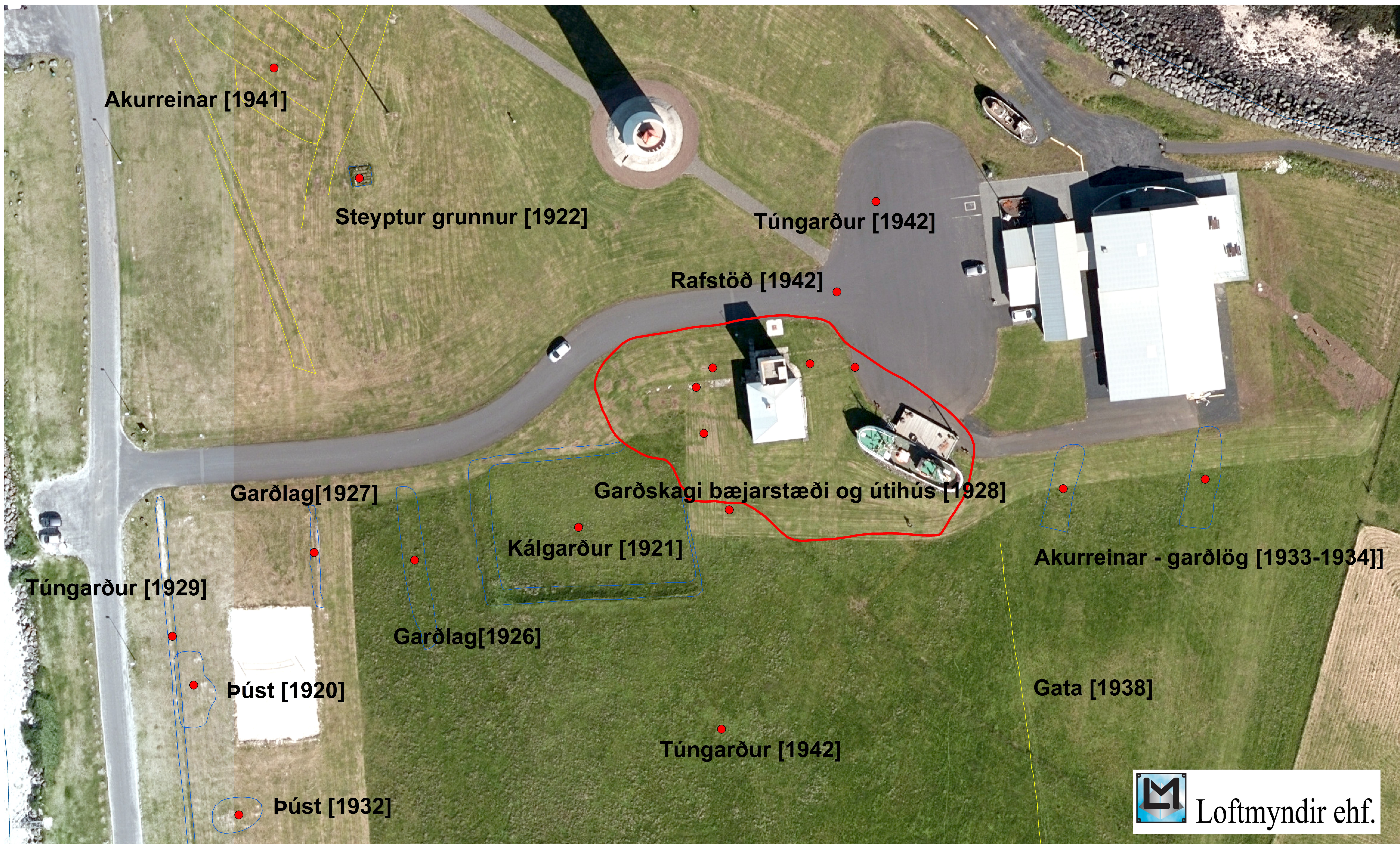
Skrá um friðlýstar fornleifar: Fyrsta útgáfa 1990. [Rafræn útgáfa]. Fornleifanefnd. Sótt 10. ágúst 2021 á: <https://www.minjastofnun.is/media/skjol-i-grein/fridlysingaskra-med-vidbotum.pdf>

Árnastofnun – Örnefnasafn

Ö-Garðskagi, Hof, Lambastaðir SJ. *Örnefnalýsing Garðskaga, Hofs og Lambastaða*. Sigríður Jóhannsdóttir skráði 1978.

Ö-Útskálar AG: *Örnefnalýsing Útskála*. Ari Gíslason skráði. [Ekkert ártal.]

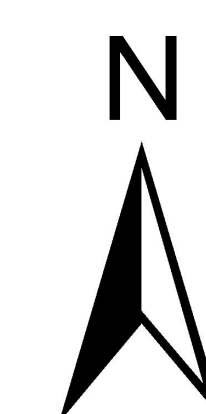
Fornleifanr.	Name	Tegund	Hlutverk	Aldur	Horfin	Horfin ástæða	Hættumat	Hættuorsok	Ástand	Minjagildi	Fridad	N coordinate	E coordinate
1920	Púst	Púst	Óþekkt	Óviss	Nei		Mikil hætta		Illgreinanlegar fornleifar	Lítið	Já	402813.168	319993.245
1921	Kálgarður	Garðlag	Kálgarður	1850-1950	Nei		Mikil hætta	Vegna framkvæmda	Vel greinanlegar fornleifar	Lítið	Já	402838.903	320055.637
1922	Steyptur	Hús	Óþekkt	Óviss	Að hluta		Mikil hætta	Vegna framkvæmda	Vel greinanlegar minjar	Lítið	Já	402898.772	320021.181
1923	Útihús	Heimild	Útihús	1850-1950	Já	Vegna vegagerðar	Mikil hætta	Vegna framkvæmda	Ekki sést til fornleifa	Horfin	Já	402867.448	320096.639
1924	Girðing	Garðlag	Aðhald	Óviss	Að hluta	Ekki vitað	Mikil hætta	Vegna framkvæmda	Illgreinanlegar minjar	Lítið	Nei	402569.043	319993.433
1925	Útihús	Heimild	Útihús	1850-1950	Já	Vegna vegagerðar	Mikil hætta	Vegna framkvæmda	Ekki sést til fornleifa	Horfin	Já	402866.852	320104.188
1926	Garðlag	Garðlag	Garður	1850-1910	Að hluta		Mikil hætta		Greinanlegar fornleifar	Lítið	Já	402834.051	320030.472
1927	Túngarðsbrot	Garðlag	Túngarður	1850-1950	Að hluta		Mikil hætta		Illgreinanlegar fornleifar	Lítið	Já	402835.277	320013.607
1928	Bæjarstæðið	Bæjarstæði	Býli	1850-1950	Að hluta	Sléttað yfir	Mikil hætta	Vegna framkvæmda	Ekki sést til fornleifa	Mikið	Já	402853.985	320088.073
1929	Túngarður-garðlag	Garðlag	Kálgarður	1850-1950	Að hluta		Mikil hætta		Greinanlegar fornleifar	Lítið	Ja	402808.482	319990.984
1930	Rafstöð	Heimild		1850-1950	Já	Vegna vegagerðar			Ekki sést til fornleifa	Lítið	Já	402879.493	320101.156
1931	Þró	Heimild		1850-1950	Já	Sléttað yfir	Mikil hætta	Vegna framkvæmda	Ekki sést til fornleifa	Lítið	Já	402863.49	320077.566
1932	Púst	Púst	Óþekkt	Óviss	Nei		Mikil hætta	Vegna framkvæmda	Illgreinanlegar fornleifar		Já	402791.825	320000.658
1933	Akureinar - garðlag ?	Garðlag	Akur	Óviss	Að hluta		Mikil hætta	Vegna framkvæmda	Illgreinanlegar fornleifar		Já	402846.601	320139.072
1934	Akurrein - garðlag ?	Garðlag	Akur	Óviss	Að hluta		Mikil hætta	Vegna framkvæmda	Illgreinanlegar fornleifar		Já	402848.035	320162.734
1935	Gangstétt	Heimild	Leið	1850-1950	Já		Mikil hætta	Vegna framkvæmda	Ekki sést til fornleifa		Já	403003.116	319930.036
1936	Kálgarður	Heimild	Kálgarður	1850-1950	Já	Sléttað yfir	Mikil hætta	Vegna framkvæmda	Ekki sést til fornleifa	Lítið	Já	402866.762	320080.33
1937	Kálgarður	Heimild	Kálgarður	1850-1950	Já	Sléttað yfir	Mikil hætta	Vegna framkvæmda	Ekki sést til fornleifa	Lítið	Já	402842.949	320083.108
1938	Leið - gata	Gata	Leið	Óviss	Að hluta				Illgreinanlegar fornleifar	Lítið	Já	402762.542	320141.651
1939	Garður	Garðlag	Garður	Óviss	Að hluta	Sléttað yfir	Mikil hætta	Vegna framkvæmda	Illgreinanlegar fornleifar		Já	402700.079	320124.252
1940	Varða	Heimild	Innsiglingsma	1800-1920	Já	Ekki vitað			Ekki sést til fornleifa		Já	0	0
1941	Akureinar - garðlög ?	Garðlag	Akur	Óviss	Að hluta	Sléttað yfir	Mikil hætta	Vegna framkvæmda	Illgreinanlegar fornleifar		Já	402911.654	320007.886
1942	Túngarður	Heimild	Túngarður	1850-1950	Já	Sléttað yfir	Mikil hætta	Vegna framkvæmda	Ekki sést til fornleifa	Lítið	Já	402806.157	320081.805
1943	Kálgarður	Heimild	Kálgarður	1850-1950	Já	Sléttað yfir	Mikil hætta	Vegna framkvæmda	Ekki sést til fornleifa	Lítið	Já	0	0
1944	Túngarður Kúamói	Heimild	Kálgarður		Já	Sléttað yfir	Mikil hætta	Vegna framkvæmda	Ekki sést til fornleifa	Lítið	Já	402894.656	320107.702
1945	Garðlag - órækt	Heimild	Kálgarður	1850-1950	Já		Mikil hætta		Ekki sést til fornleifa	Lítið	Já	402884.461	320110.526
1946	Viti	Hús	Viti	1850-1910	Nei				Á ekki við		Já	403025.005	319898.246

Fornleifar Garðskagi

Deiliskipulag-fornleifaskráning

0 5 10 20 30 40 metrar

Kort
Nr 2

Antikva ehf.

Kortagerð: Ragnheiður Traustadóttir

Fornleifaskráning 3 og 4. ágúst 2021

Kortagerd: 15.08.2021

Fornleifar Garðskagi Deiliskipulag-fornleifaskráning	0 30 60 120 180 240 metrar	N Kort Nr 1	Antikva ehf.
			Kortagerð: Ragnheiður Traustadóttir
			Fornleifaskráning 3 og 4.ágúst 2021
			Kortagerd: 15.08.2021